

Використані джерела та література:

1. Ахундова Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха в 3-х томах. Т.3. Возвращение (1990-2003). Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2020. 624 с., ил.
2. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Азербайджанська Республіка: засади успішних трансформаційних перетворень. *Тематичний випуск журналу Проблеми всесвітньої історії*. 2021. 4(16) С. 155-174.
3. Конституція Азербайджанської Республіки. Президент Азербайджанської Республіки Ильхам Алиев. URL: <https://ru.president.az/azerbaijan/constitution>

Т.О. Метельова

к.філос.н., доцент,

провідний науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ТОТАЛІТАРНИЙ СПАДОК ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЯК ВИКЛИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВ: ЦІННІСНИЙ ВИМІР

Розглянуто дві поширені в країнах пострадянського простору базові моделі державотворення, що корелюють з також базовими ціннісними системами. Показано, що панування культурних інваріантів, ґрунтованих на так званій Другій ціннісній системі, призвело в азійській частині пострадянського простору до архаїзації суспільно-політичних стосунків. Відродження ж національно-культурного життя в європейській частині потягло за собою посилення Першої ціннісної системи.

Ключові слова: ціннісні системи, пострадянські країни, державотворення, тоталітарний спадок, демократизація.

The Totalitarian Heritage of Post-Soviet Countries as a Challenge to the Democratization of Societies: The Value Dimension

Two basic models of state creation that are widespread in the countries of the post-Soviet space and correlate with the basic value systems are considered. It is shown that the dominance of cultural invariants based on the so-called Second Value System has led to the archaization of socio-

political relations in the Asian part of the post-Soviet space. The revival of the national-cultural life in the European part entailed the strengthening of the first value system.

Key words: *value systems, post-Soviet countries, state creation, totalitarian legacy, democratization.*

Одним з визначальних складників сучасних модернізаційних процесів і водночас їх якісним мірилом (якщо модернізацію розуміти в її постмодерному сенсі) є демократизація – перехід від недемократичних (авторитарних, тоталітарних, вертикально організованих) процедур і механізмів здійснення суспільного життя до демократичних або ж зростання потужності вже наявної форми демократії, дедалі більша активна участь усіх рівноправних за законом громадян держави та їх об'єднань у суспільному житті та контроль над державою з боку громадянського суспільства. Відтак будь-які модернізаційні процеси, навіть ті, що відбуваються у провідних країнах світу, корелюють з процесами демократизації. Інша річ, що така кореляція може бути прямою чи зворотною, а сам зв'язок модернізації та демократизації – це, радше, зв'язок між двома вимірами суспільної трансформації: техніко-технологічним і соціокультурно-політичним.

Розбудова державності країн, що постали на пострадянському просторі після руйнації СРСР, відбувалась у типових для посттоталітарних країн умовах тривалого панування стереотипів тоталітарного мислення, що мають велику інерційну силу й зберігаються ще довго по тому, як зникла генеруюча їх реальність. Тим більше, що й реальність, в якій опинилися нові незалежні держави, являла собою скоріше ціннісний вакуум, середовище деструкції минулого, однак не сприяла продукуванню новацій. Якщо оксамитовим революціям у більшості східноєвропейських країн соціалістичного табору – Угорщині, Польщі, Югославії, Чехословаччині, Болгарії, Румунії передувало повільне «проростання» комунікативних – ринкових, ідейних, організаційних тощо – засад демократії (як-от, скажімо, тривале існування дрібного підприємництва в Угорщині й Югославії в епоху «розвиненого соціалізму»), що поступово формували зародки громадянського суспільства ще за панування в цілому соціалістичного ладу, то пострадянські країни поставали на місці руйнації політичного ладу і майже цілковитої відсутності подібних паростків.

Такі специфічні умови в азійській частині СРСР призвели до швидкого відродження притаманної їм до входження в СРСР архаїчної системи цінностей у державотворенні, що спричинило виникнення державних утворень на кшталт Туркменістану, де в середині 1990-х рр. тодішній президент Сапармурат Ниязов цілком серйозно проголосив метою державотворення побудову розвиненого феодалізму й цілеспрямовано почав трансформувати державні структури й засади державності згідно з проголошеною метою: перейменувавши збережену Комуністичну партію в Демократичну й очоливши її, запровадив, наприклад, десятину – обов'язкове відрахування десятої частки всіх доходів фізичних і юридичних осіб у партійну скарбницю. Прикладів таких дивних на погляд європейця «новацій» у душі повернення до прадавнього минулого, у країнах азійської частини СРСР можна назвати безліч, і Туркменістан тут – лише особливо яскравий і граничний випадок. Власне, падіння тоталітарного ладу в більшості азійських республік СРСР призвело до архаїзації соціально-політичних структур, здійснюваної на ґрунті переформатування тоталітарної ж системи цінностей у відповідний – теж архаїчний бік.

По-іншому формувалася логіка державотворення в європейській частині колишнього Радянського Союзу. Територіальна наближеність до Європи й невикорінюваність закарбованих у культурну пам'ять, у мистецькі витвори та філософські концепти, ціннісних засад етнонаціонального буття, суголосних тим-таки європейським, справляли свій вплив. Вивільнені від імперського пресингу етнонаціональні джерела ставали щодалі більш доступні для широкого споживача культурного продукту і перетворювалися на відчутний чинник державотворення.

Водночас тривале панування далекої від європейськості системи цінностей, десятиліттями тоталітарно насадженої та ідеологічно підживлюваної, зберігало за собою ментальні форпости: ціннісні засади радянського соціуму не зникли разом з руйнацією СРСР. Таким чином, формування найновішої державності в Україні, Молдові, Грузії відбувалося в умовах протистояння й протиборства двох ціннісних систем, що, як виявилось, дуже швидко і не без вправного цілеспрямованого впливу північного сусіда отримали в кожній з держав свою територіальну й соціально-політичну локалізацію. Ціннісний розкол країн, робота над подоланням якого державами практично не

проводилася, зрештою призвів (у Молдові раніше за інших, в Україні – пізніше) до втрати ними державного суверенітету над частиною своїх територій. Водночас наявність загрозливого ціннісного розколу, принаймні в Україні, з очевидністю доводили соціологічні дослідження, що з 1994 р. й і до моменту окупації Росією частини її території у 2014 р. проводилися щорічно: 20 років поспіль частина України (Захід) виразно ідентифікувала себе в національних категоріях і маркером самоідентифікації особистості мала переважно культурні чинники, провідні ж категорії і маркери самоідентифікації на Сході України виразно тяжіли до соціального характеру [1].

Інший, соціально-політичний вимір розподілу ціннісних систем знайшов своє відображення у політичному структуруванні та, опосередковано, у правовому полі пострадянських країн Європи. Отримання ними незалежності «зверху» без формування необхідних передумов у вигляді визрівання зародків громадянського суспільства, призвели до довгого переважання в її залучених до державотворення політичних формуваннях носіїв тоталітарних стереотипів мислення й управлінських рішень. Майже в недоторканному вигляді довго зберігався кадровий склад «реалізаторів рішень» – представників вищої, а особливо середньої й нижчої ланки виконавців-чиновників, очевидно цілком байдужих до політичних маркерів, але таких, чий світогляд сформовано на ґрунті тоталітарних цінностей. Відтак у той час, коли більшість населення опинилася, так би мовити, між двох систем цінностей, його «елітарна» й особливо владно-виконавча частина все ще подеколи явно, інколи ж приховано й навіть не усвідомлювано протягувала до всіх сфер суспільного життя все ті ж тоталітарні цінності, незрідка – й до законодавчих актів і цілком систематично – до управлінської практики.

Треба сказати й про відмінність ціннісних систем, що лягли в основу державотворення пострадянських країн. За В. Лефевром [2] існує дві базові ціннісні системи (факт, який йому вдалося встановити емпірично й практично). Перша моральна-етична система, поширена, як показав В. Лефевр, серед представників суспільств відкритого типу (країн Західного світу – Європи й Північної Америки), головною цінністю має одиничну особистість, від якої її спільнота (будь-яка – не залежно від того, чи це держава, чи громада, чи нація або етнос, чи якесь інше утворення на будь-яких засадах) є похідною. Цей осно-

воположний принцип, це переживання одиничного як цінності, що прокинулося ще за часів античності (у Давньосхідних цивілізаціях одиничне переживається як негативне й неналежне – як антицінність, що відбилось в культурних артефактах Давнього Сходу та його релігійних і філософських системах [3]), зберігається й у християнському світі Середньовіччя. Отримує воно остаточну легітимність й легальність у добу Модерну. Воно формує, так би мовити, «прикладні» або поведінкові вияви Першої морально-етичної системи – неможливість поєднання доброї мети з поганими засобами її досягнення та психологічна орієнтація її носія на пошук компромісу й порозуміння. За великим рахунком, культивована в європейському суспільстві Перша морально-етична система не сумісна з політичним і культурним месіанізмом.

Друга моральна етична система, притаманна суспільствам замкненого типу (до яких належать Давньосхідні цивілізації, багато в чому – суспільства середньовічні, навіть європейські, і значною мірою – сучасні азійські (за деякими винятками, - хоч і ці винятки зберігають певні риси своїх історичних попередників) та цілковито відносяться держави тоталітарні, базується на протилежній ціннісній ієрархії. Тут верхівку ціннісної системи посідає спільнота, щодо якої кожен її представник – лише похідний і вторинний. Спільнота – понад усе. А отже заради блага спільноти можна й треба жертвувати всім іншим. Принесення одиничного в жертву заради збереження спільноти в недоторканному вигляді – аж до фізичної самопожертви й, що значно страшніше, до жертвування іншими особистостями – обов'язок кожного її представника.

Основу тоталітарного буття становить така ціннісна ієрархія, за якої на верхівці цієї піраміди перебуває спільне, загальне, яке на практиці, імперативно цілком і без залишку підпорядковує собі будь-яке одиничне й потребує його уніфікації та «підгонки під зразок». Тоталітарні системи дають якнайяскравіші приклади дії такої ціннісної настанови.

Одиничне, коли воно претендує на особність, на особливі потреби й прагнення, на дещо особливе, не цілком розчинене в спільному існуванні буття, є – сприймається і переживається – задалегідь злочинним. Відтак будь-які паростки одиничного й особливого мають безжально винищуватися як такі, що суперечать принципу надцінності

спільноти і загрожують їй самим своїм існуванням. Звідси випливає не лише можливість жертвування будь-чим (у тому числі й іншими цінностями) задля досягнення блага спільноти, а й налаштованість на конфронтацію з представниками іншої спільноти – носіями іншого світогляду, інших цінностей, будь-якої іншості як такої. За такої ситуації найвища цінність – вона ж і єдина істина, добро й краса, і вона та, що належить його спільноті, носієм, речником та впроваджувачем якої він є. Не може бути двох істин, а відтак носій іншого світогляду, іншої думки, інших ознак, навіть носій інших – приватних – потреб має бути або поборений та інкорпорований у спільноту-цінність, або – знищений.

У діалозі представників полярних ціннісних систем уважне ставлення представника Першої до співрозмовника сприйматиметься тим за підступ і нещирість, а аргументи на користь своєї принципової позиції – за конфронтацію. Натомість представник Першої системи буде дуже здивований і обурений тим, що на мирних переговорах опоненти нібито погоджувалися на пропозиції й були налаштовані конструктивно, однак після їх закінчення знехтували домовленостями. З погляду Другої морально-етичної системи задля досягнення мети (збереження надцінності) цілком схвалюваним є нехтування частковостями і застосування будь-яких засобів: адже мета виправдовує засоби. Що, однак, є цілковито неприпустимим і засуджуваним з позицій Першої системи.

Властива суспільствам з домінуванням Першої морально-етичної системи (вони ж – ринкові, вони ж – демократичні) апріорна світоглядна настанова на визнання розмаїття як цінності, визнання за Іншим його права бути таким як умови того, щоб мені бути самим собою, й є, за великим рахунком, вихідною ціннісною засадою існування громадянського суспільства як запоруки демократизації. У загальному виразі Перша (ринкова й демократична) система зростає з легітимності Іншого й іншості, легітимності різноманітності. Для Другої – різноманітність, як і феномен Іншого, є негативною цінністю, антицінністю, що має долатися. Ось ці «ціннісні ядра» і становлять інваріанти ціннісних систем, утілення яких на практиці може бути доволі варіативним, оскільки пов'язане з їх транскрибуванням через притаманні певній спільноті (нації, етносу, локальній групі тощо) культурні паттерни. Варіативність політичної практики евро-

пейських країн, як і відмінність їхніх культур, за всієї спільності ціннісного ядра зумовлена широким полем варіативності і нетотожності знаково-символічних рядів, через які може виявлятися й виявляється спільне ціннісне ядро.

Специфікою дійсності пострадянських країн Європи тривалий час було й якоюсь мірою залишається досі співіснування, переплетіння й протиборство двох ціннісних ядер, двох морально-етичних систем, репрезентоване як по горизонталі – у територіальному їх розподілі, так і по вертикалі – у владних взаєминах.

А проте, хоча болісність проблем трансформації від тоталітаризму до демократії й справді полягає в зміні системи цінностей, однак не лише не вичерпується нею, а й потребує зовсім інших, ніж пропагандистсько-виховних і нормативних підходів. Комунікативні зміни, що й зумовлюють можливість і громадянського суспільства, і правової держави, як необхідних складників демократизації, і відповідної їм системи цінностей, є змінами, відповідальність за які може й повинна нести держава у вигляді забезпечення правових засад визнання за особою та об'єднаннями осіб права на самочинність та законодавче окреслення максимально широких рамок поля, на якому унеможливлено її ж, держави, втручання у волевиявлення цих суб'єктів. Отже наполегливе законодавче забезпечення полісуб'єктного характеру комунікації – не лише в політичній царині через запровадження й підтримання багатопартійності, не лише в економічній царині у вигляді усунення перешкод існування вільного ринку, а й в царині соціальній – як забезпечення широкого простору самочинності суб'єктів становитиме об'єктивну умову одночасного визрівання громадянського суспільства і – системи цінностей, на яких воно ґрунтується.

Використані джерела та література:

1. Метельова Т.О. Національна ідентифікація в українському та європейському вимірах. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / за редакцією д.і.н., проф. А.І. Кудряченка. Київ.: Фенікс, 2011. С. 118–129.
2. Лефевр В.А. От психофизики к моделированию души. *Вопросы философии*. 1990, № 7. С. 51–58.
3. Лефевр В.А. Алгебра совести. Когито-Центр, 2003, 426 с.
4. Метельова Т.О. Людина в історії: пошук системних закономірностей. Київ: Українська книга, 2002. 445 с.